

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

У статті аналізується мережа, структура та склад протестантських релігійних організацій. Охарактеризована нормативно-правова база регулювання питань культової релігійної діяльності. Розкрита роль і завдання окремих державних інституцій у здійсненні урядової антирелігійної політики.

Ключові слова: релігія, протестантські релігійні громади, антирелігійна політика, державно-церковні відносини.

Проблема розвитку відносин між партійно-державною владою та протестантськими релігійними організаціями радянської доби відноситься до актуальних тем сучасної української історії. Їх вивченню присвячена низка праць істориків та дослідників даного періоду.

Підходи до дослідження державно-протестантських взаємовідносин післявоєнного часу в Україні були зумовлені соціально-історичним розвитком країни. Релігійна історія починає створюватися на основі ситуацій, що розгортались у республіці. Історики відтворюють події за власними спостереженнями та джерелами. Однак намальована ними картина розвитку історичних явищ виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.

Роботи сучасних науковців характеризують різні сторони життя та діяльності протестантських релігійних громад, їх взаємовідносини з радянською владою, реакцію тогочасної політики на розвиток релігійних груп та об'єднань, причини виникнення антирелігійної ідеології саме в цей період. Нові факти ставлення державної влади до протестантських релігійних організацій повоєнного періоду, які тривалий час приховувалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно», розкрито в наукових працях Єленського В., Панченка П.П., Войналовича В.В., Лисенка О.Є., Грушової Т.В., Яроцького П., Меркатуна І.П. та інших [1]. Автори звертають увагу на становище та розвиток релігійних організацій. Визначають державну політику радянської влади як реакційну щодо протестантських громад України.

Історичний досвід періоду радянської влади в Україні свідчить про те, що державно-релігійні стосунки на різних етапах розвитку мають свої особливості. Характерними рисами відрізняється і післявоєнний період. Він зумовлений, передусім, змінами релігійного життя після Другої світової війни. Це, насамперед, зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на сході країни, відновлення релігійних структур, знищених режимом у передвоєнні роки, утворення нових релігійних центрів. Важливу роль у розвитку українського протестантизму післявоєнного періоду зіграло і возз'єднання у 1939 році західноукраїнських земель з Радянською Україною. У західних регіонах країни склалися стійкі протестантські традиції, сформувалися чисельні громади віруючих та досвідчений корпус проповідників, що сприяло активному розвитку релігійного напрямку і в інших регіонах України.

У роки війни протестантські релігійні організації надавали допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам, відігравали важливу роль в консолідації суспільства, доклали чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церкви, як православного, так і сектантського віросповідання, відводилося одне з перших місць у далекосяжних планах сталінського керівництва. За її рахунок радянська влада намагалася забезпечити єдність народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, включенням релігійних організацій в антифашистський блок, підтримати міжнародний авторитет СРСР. У післявоєнні роки церква не втратила своєї значущості і влада мала рахуватися з її принципами. Керівництво СРСР переорієнтувало політичну лінію щодо релігії та церкви. Лозунги «войовничого атеїзму» змінилися на стратегію співробітництва з релігійними організаціями.

Але дії керівництва країни не були скеровані турботою про релігію, церкву та віруючих, а відповідали лише його власним інтересам. Радянська влада, не вступаючи у конфлікт з

віруючими, намагалася взяти під свій контроль їхні релігійні формування, вдатися до інтриг, що могли б закрити очі релігійникам на реальне становище. Перший секретар ЦК КПРС Й.Сталін створив зовнішню видимість благополуччя в релігійному питанні, щоб внутрішньо поставити релігію під жорсткий контроль та вмонтувати її в систему режиму своєї влади.

Для отримання більшого контролю над релігійними осередками, була організована, згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах Руської Православної церкви (РПЦ). Її правляча еліта отримала на той час роль основного провідника державної релігійної політики.

Через своїх уповноважених РПЦ мала «опікуватися» питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньоцерковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам [2, с. 209].

Але етнічна строкатість населення радянської країни зумовила доволі широкий віросповідний спектр суспільства. Тому для ретельного контролю над релігійним життям, а особливо над різними конфесійними угрупованнями, владне керівництво мало організувати відповідний орган самостійний та незалежний від Ради у справах РПЦ. Так, 19 травня 1944 р. постановою Ради Народних Комісарів (РНК) № 572 було створено Раду у справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 р. при Раді Міністрів СРСР) з інститутом уповноважених при союзних республіках та обласних виконкомах [3, арк.7].

Ця установа стала посередником між урядом країни та релігійними громадами і організаціями. З її допомогою уряд СРСР виносив ті чи інші рішення стосовно культової релігійної діяльності, в тому числі і сектантського віросповідання.

Характер, методи і спрямування роботи органів РСРК були визначені 29 травня 1944 р. РНК СРСР постановою № 628 «Про затвердження положення про Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР, штатів, посадових окладів працівників Ради». Згідно з нею РСРК мала опікуватися питаннями релігійних культів, що потребували вирішення урядом СРСР. До того ж в її відомство входила розробка проектів законодавчих актів, постанов з питань сектантського віросповідання, інструкцій по їхньому впровадженню у життя, а також надання Раднаркому СРСР звіту з проведеної роботи. Рада у справах релігійних культів складала загальний опис церков та молитовних будинків, упорядковувала статистичні зведення, що надходили до її відомства від місцевих радянських органів [4, 346].

Апарат Ради очолювали досвідчені працівники відділів НКДБ, що займалися виключно релігійними питаннями. Цей факт ще раз наводить на роздуми про те, чи насправді радянська влада змінила своє ставлення до релігії.

Реальне відношення атеїстичного режиму викладене у «Закритому листі ЦК КП(б)У у питанні релігії», надісланому 27 березня 1945 року ЦК КП(б)У партійним організаціям республік. Його зміст наголошує на тому, що «ідеологія церкви суперечить науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана» [5, арк. 29].

Найбільша увага зверталася на заходи центрального апарату щодо громад протестантських релігійних об'єднань. Особливо це стосувалося найчисельніших об'єднань, які мали велику впливову силу серед населення. Активний нагляд за процесами сфери діяльності сектантських релігійних організацій долучався спецорганам республіки. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РН СРСР по Українській РСР за травень-червень 1945 р.наголошуються конкретні заходи щодо згаданих громад. Сам звіт був здійснений за особистим дорученням секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М. Хрущова та надісланий до ЦК КП(б)У народним комісаром держбезпеки УРСР С.Савченком. Зазначені заходи передбачали посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій і завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.;облік релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для вживання відповідних заходів;передачу органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад;заборону урочистих водних хрещень сектантів;домагання повсюдного возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРСХ і Б); активізацію дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювались

.....
спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи по лінії органів КДБ щодо виявлення і застосування репресивних дій щодо організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [6, арк. 87-90].

Кількісне скорочення громад релігійних культів визначалося найважливішим завданням для державних контролюючих органів і мало на меті досягнення одноманітності конфесійної структури. Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий зауважував: «Проведенням цієї роботи ми намагаємося скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад» [7, арк.74].

У результаті заходів по скороченню мережі громад релігійних культів, чисельність віруючих з кожним наступним роком зменшувалась. Так, на 1 січня 1948 р. в Україні нараховувалось 1 788 релігійних громад євангельських християн-баптистів, 141 група адвентистів сьомого дня, а на 1 січня 1956 року їх кількість значно зменшилась і складала: 1 351 релігійних громад (ЄХБ) та 115 груп (АСД) [8, 258].

Одним з методів дезактивації діяльності протестантських релігійних громад була їхня обов'язкова реєстрація в державних органах. Ця умова стала найважливішою для законного існування та розвитку об'єднань віруючих. Повна процедура реєстрації викладалась у постанові Раднаркому СРСР №1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков», яка представляла повний перелік необхідних документів. Їх зібрання та оформлення забирало багато часу, що відтягувало факт реєстрації на декілька місяців. Та протестантське релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише з отримання від обласного уповноваженого Ради довідки про реєстрацію [9, арк.14-17].

У більшості випадків, зібрати необхідні документи було просто неможливо. Головною перешкодою ставало те, що релігійна громада не мала молитовного будинку або його стан не відповідав критеріям технічної, санітарної чи пожежної інспекції, а на покращення показників у громади не вистачало коштів. Багаточисельні заявки релігійників на реєстрацію громади відхилялися у зв'язку з «неможливістю використання та аварійністю» їхнього молитовного будинку.

Причиною не реєстрування або зняття з реєстрації релігійної громади була і її малочисельність. «Зняття з реєстрації з причини припинення діяльності та у зв'язку з відсутністю необхідного числа віруючих», – зазначалося у рішеннях Ради у справах релігійних культів [10, арк.8].

Всі протестантські релігійні громади, які не мали змоги отримати реєстрацію в органах державної влади, були оголошені поза законом, а їхня діяльність опинилась під забороною.

Возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б) було одним із обов'язкових етапів у роботі по обмеженню діяльності релігійних культів. Уряд вирішив створити єдину, легкоконтрольовану церковну організацію та, поставивши на її чолі «слухняне» керівництво, повністю контролювати релігійну свідомість та церкви віруючих найбільших протестантських організацій в Україні. Штучне об'єднання призвело до дезорганізації обох культів, обмеження їх проповідницької діяльності, втрати соціально-політичного значення в країні.

Не дивно, що за таких умов значна частина громад виступала проти возз'єднання «євангельських християн» і «баптистів». Щоб не допустити повного краху блискавичної ідеї, радянський уряд знаходить засоби для «урегулювання» небажаних ситуацій. Рада у справах релігійних культів УРСР пропонує своїм уповноваженим вирішувати проблему відмови громад від об'єднання таким чином: «керівництво релігійних громад, яке не погодилось об'єднатися, зняти з реєстрації, а громади розпустити, приміщення їх молитовних будинків закрити» [11, арк.3]. Всі не діючі храми пристосовували під потреби установ культури: клуби, кінотеатри, спортзали, а також використовували під склади мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів, вугілля, під зернову та іншу сільськогосподарську продукцію.

Антирелігійна політика радянської влади повоєнного періоду призвела до того, що кількість громад євангельських християн баптистів значно скоротилася. Загальна кількість громад ЄХБ у 1947 році складала 1 871 з чисельністю 95 497, а вже у 1955 році – 1 187, що нараховували 84 877 осіб [12].

Серія: ІСТОРІЯ

Таблиця 1: Кількість громад та членів євангельських християн баптистів у 1947-1951 рр.

Назва області	1947 рік		1948 рік		1949 рік		1950 рік		1951 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	79	3404	93	3979	85	3868	73	3556	73	3603
Волинська	77	6091	76	5969	66	6027	63	5384	63	5327
Ворошиловградська	37	1996	37	2099	35	2396	32	2469	30	2689
Дрогобицька	11	1005	13	371	12	386	10	315	11	347
Дніпропетровська	82	5801	77	5124	72	5127	61	5025	60	8192
Житомирська	67	3754	65	3688	54	2788	54	2750	48	2616
Закарпатська	81	2122	35	1171	36	1266	36	1320	31	1214
Запорозька	79	4193	72	3497	68	3259	62	3458	52	3419
Ізмаїльська	50	1751	45	1636	50	1860	46	1766	46	1831
Київська	201	8764	185	8298	174	7995	151	8297	152	8470
Кіровоградська	67	3167	56	3109	65	3139	60	3161	60	3131
Каменець-Подільська	138	6197	129	5738	93	4751	82	4348	76	4165
Львівська	51	2060	44	2304	45	2451	39	2159	40	2084
Миколаївська	37	1791	33	1525	26	1492	22	1301	20	1236
Одеська	37	1449	52	1873	33	1647	32	1685	30	1746
Полтавська	47	2711	58	2769	54	2507	51	2503	48	2459
Рівненська	185	13038	203	13907	177	11834	185	12653	180	12509
Сталінська	85	5654	78	6211	81	7003	75	7067	76	7827
Сумська	112	4892	144	4908	97	4999	77	4527	73	4505
Станіславська	9	382	9	382	9	358	8	418	8	421
Тернопільська	82	3436	77	3888	74	3802	57	3691	51	3381
Херсонська	38	1455	35	1270	28	1277	23	1216	20	1195
Харківська	93	5164	86	5460	73	5857	63	5889	59	5750
Чернігівська	69	2610	71	2840	68	2925	63	2798	63	2761
Черновицька	57	2610	59	3015	51	2624	48	2998	46	3076
Всього	1871	95497	1802	95031	1626	91638	1473	90754	1416	89749

Всі дані підраховані автором, але не можна їх вважати остаточними, оскільки відомості щодо кількості і чисельності громад євангельських християн баптистів по деяких областях України відсутні.

Позиція радянської влади щодо сектантських релігійних громад дещо змінилась у 1953 році. Посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв М.С.Хрущов і оголосив новий політичний курс. Він зауважував, що сталінський «лібералізм» по відношенню до релігії та церкви не відповідає принципам марксизму-ленінізму, а тим більше новому напрямку – побудові комунізму. Релігійне питання повністю переходить у сферу впливу партійної ідеології.

Таблиця 2.

Назва області	1952 рік		1953 рік		1954 рік		1955 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	71	9824	70	3667	68	3624	68	3639
Волинська	63	5187	62	4919	62	5178	62	5256
Ворошиловградська	30	2828	29	2927	30	3118	30	3314
Дрогобицька	11	439	9	328	7	295	7	294
Дніпропетровська	59	5081	57	5380	57	5471	55	5495
Житомирська	48	2708	47	2698	47	2626	47	2696
Закарпатська	32	1217	31	1068	27	1063	25	1050
Запорозька	51	3420	51	3484	49	3677	49	3752
Ізмаїльська	43	1820	42	1725	41	1785	немає даних	немає даних
Київська	151	8477	151	8624	95	5735	95	5801
Кіровоградська	56	2851	55	2946	44	4132	45	2380
Каменець-Подільська	69	3500	70	3397	68	3241	немає	немає

Наукові записки

							даних	даних
Львівська	39	1992	39	2037	39	2121	39	2117
Миколаївська	17	1201	17	1199	17	1243	24	1599
Одеська	28	1805	28	1835	27	1906	59	3377
Полтавська	47	2523	46	2508	38	2209	38	2310
Рівненська	177	11345	168	10529	167	10427	168	10664
Сталінська	72	7881	73	7922	73	8660	73	8764
Сумська	72	4497	71	4676	72	4514	71	4531
Станіславська	8	424	7	402	8	452	8	437
Тернопільська	48	3334	47	3296	44	2869	44	3061
Херсонська	60	5929	58	6044	58	6154	17	1228
Харківська	19	1196	18	1209	17	1278	58	6898
Чернігівська	63	2716	62	2744	60	2612	59	2742
Черновицька	46	3129	46	3084	46	3289	46	3472
Всього	1353	89395	1326	85402	1261	87679	1187	84877

7 липня 1954 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення», яка засуджувала попередню політику влади щодо примирення з релігією та церквою, вимагала негайного наступу на релігійні осередки і висувала конкретні заходи щодо цього [13, 71-77].

Реалізація постанови супроводжувалася втручанням посадових осіб у справи релігійних організацій, грубим адмініструванням та образами релігійних почуттів віруючих. Політика викликала незадоволення мирян і служителів культу. Активний протест з їхнього боку вплинув і на міжнародний статус всієї країни, чого, безумовно, не могла проігнорувати партійна влада.

Вже 10 листопада 1954 року ЦК КПРС прийняв чергову постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші, основані на підвищенні наукового та матеріалістичного пізнання, заходи щодо її поліпшення [14].

Ще однією поступкою з боку влади стала постанова Ради міністрів СРСР від 17 лютого 1955 року «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд», де надавалося право реєструвати церковні громади, які діяли без офіційного дозволу [15, 148]. Та, насправді, це був лише черговий засіб для посилення контролю за організаціями, що діяли у підпіллі.

Таким чином, державна політика у сфері релігійного життя періоду першого післявоєнного десятиліття свідчить про те, що режим лише формально визнавав засади відокремлення церкви від держави та свободу віросповідання і діяльності релігійних культур. Насправді ж, радянська влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків сектантських культур. Політична ідеологія базувалася на підтримці та розвитку атеїстичної пропаганди, обмеженні діяльності та повній ліквідації «шкідливих релігійних об'єднань».

Усвідомлення помилок та досвіду державної політики у ставленні до релігії та церкви післявоєнного періоду є важливим аспектом у визначенні релігійної політики незалежної України. Саме формування релігійної свідомості населення країни – одне із перших її завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – 90-ті рр.). Історичні зошити. – К., 1993; Войналович В.В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (II пол. 40-х – 50-ті рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2; Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр. – К., 1999; Грушова Т.В. Радянська держава і церква п'ятидесятників в Україні (поч. 1920-х – 1991 рр.). – Запоріжжя, 2000; Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – №11(32); Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10.
2. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1-2 (4-5).

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.1.
4. Хронологическое собрание законов, указов президиума Верховного совета, постановлений УССР. – Т.1. – К., 1963.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639.
7. Там само. – Спр.4555.
8. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000.
9. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.17.
10. Там само. – Спр.168.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.3858. – Оп.3. – Спр.301.
12. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.36, Спр.56, Спр.79, Спр.101, Спр.120, Спр.137, Спр.160, Спр.186; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4556
13. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Изд-во политической литературы, 1965.
14. Правда. – 1954. – 11 листопада.
15. Бажан О. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «Хрущовської відлиги» // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів. – 2007.

Zinko I.Y. Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century.

The author analyzes the system, structure and composition of protestant religious organizations, describes normative and legal base for adjustment of questions of cult religious activity, and exposes the role and tasks of certain state institutes in realization of governmental anti-religious policies.

Зинько И.Ю. Государственная политика советской власти по отношению к протестантским религиозным организациям Украины в первое послевоенное десятилетие XX в.

В статье анализируется сеть, структура и состав протестантских религиозных организаций. Охарактеризована нормативно-правовая база регулирования вопроса культовой религиозной деятельности. Разкрыта роль и задания отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной антирелигиозной политики.

Ключевые слова: религия, протестантские религиозные организации, антирелигиозная политика, государственно-церковные отношения.

УДК 94: [34:26-78](477)»1919/1991»

В. В. Кононенко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІУДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1919-1991 РР.)

У статті аналізується правова база діяльності іудейських релігійних громад в Україні протягом радянського періоду. Автор аналізує становище іудеїв в контексті релігійної політики радянської влади в СРСР і УРСР. Детально досліджуються основні положення нормативних актів, що регулювали діяльність релігійних громад. У статті проаналізовано особливості антирелігійної політики влади стосовно іудейських громад та особливості правового статусу іудеїв у порівнянні з іншими релігійними конфесіями.

Ключові слова: СРСР, УРСР, іудеї, іудейські громади, радянська влада, релігійна політика, правове регулювання, нормативна база.

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних